

Násilí a identita

„Jaká chiméra je člověk! Jaká novota, jaké monstrum, jaký chaos, jaký subjekt protimluvů, jaký div! Soudce všech věcí, trapný pozemský červ. Správce pravdy, stoka nejistoty a bludu. Lesk i odpad vesmíru.“

BLAISE PASCAL

Jdou dva kamarádi džunglí, když v tom uslyší lví řev. První honem přemýšlí, kam by se oba schovali. Druhý si obuje běžecké boty. „Co blázníš,“ říká první, „snad si nemyslíš, že poběžíš rychleji než lev.“ Druhý mu odpoví: „Nemusím běžet rychleji než lev, stačí, když poběžím rychleji než ty.“

Tento vtip vypráví ve filmu *Kód Enigmy* Alan Turig, matematický génius, který za druhé světové války přišel s koncepcí počítače a přispěl k rozluštění německého šifrovacího kódu Enigma. Že nejde o vtip, pochopil ovšem již dávno předtím kdosi jiný, a to Charles Darwin. Jedná se totiž o jeden ze zásadních momentů rozpolcenosti lidského stavu. Pro Darwinovu teorii přirozeného výběru šlo o tu největší výzvu ze všech.

První z mužů hledá kolektivní řešení. Snaží se nalézt způsob, jak zachránit sebe i svého kamaráda. Druhý volí cestu přirozeného výběru. Přejde na řešení, které mu zachráni život, ovšem na úkor jeho druhu. Tento muž dobře ví, že jeden z nich tak jako tak zemře, a bude tedy lepší, nebude-li to právě on.

A o tom je ve své podstatě celé lidské dilema. Co má přednost? Altruismus, nebo přežití? Obecné blaho, nebo vlastní individuální zájem? Jsme uvnitř světců, nebo hříšníků, andělů, či démonů, moralistů, nebo machiavelistů? Vtip

je postaven na skutečnosti, že jsme obojí. V tom tkví ústřední dvojznačnost existenční situace člověka.

Darwin se musel vypořádat s následným problémem: platí-li přirozený výběr, je-li evoluce skutečně soutěží o tencící se zdroje, v níž přežijí pouze ti, kdo se dokážou nejlépe adaptovat a předat své znaky další generaci, pak bychom měli očekávat, že přežijí sobečtí jedinci. Altruisté, tedy ti, kdo pro bezpečnost druhých riskují, by měli v průměru umírat dříve a nedokázali by tak své geny předat dál. Oni jsou těmi, které sežere lev.

Jak řekl sám Darwin, ti nejstatečnější, nejsebeobětavější jedinci by „v průměru umírali mnohem dříve než ostatní“, a ten nejšlechternější člověk by „po sobě mnohdy nezanechal žádné potomky, kteří by zdělili jeho ušlechtilou povahu“.¹ Správně by tedy měl altruismus postupem času zaniknout. Pro přežití je to špatná strategie. Nechť riskují druzí. Vy zůstaňte pokud možno v bezpečí.

Darwin si ovšem uvědomoval, že v každé lidské společnosti, nakolik mohl soudit, je altruismus předmětem obdivu. Dokonce i zvířata riskují pro zajištění bezpečnosti skupiny. Jedinec, který varovným křikem upozorní na přítomnost dravce, pomůže skupině uniknout, zároveň se však sám stává snáze zpozorovatelný. Řečeno jazykem dnešní doby: jak se mohly sobecké geny spojit dohromady a vytvořit nesobecké lidi?

K problému lze dospět i z opačné strany. Již od Sokratových dob si filozofové kladli otázku: Proč se vůbec chovat morálně? Platón se domníval, že to vychází z poznání. Lidé konají špatné skutky pouze z nevědomosti. To Aristotelovi připadalo dost nepravděpodobné. Lidé často trpí *akrasii*, slabostí vůle. Dobrymi lidmi se tak stáváme podobným způsobem, jako se stáváme třeba dobrymi tenisty nebo houslisty, tedy opakovaným cvičením, dokud vytoužené chování pro nás nezačne být přirozené a instinktivní. Chovat se morálně znamená osvojit si návyky srdce, jež nazýváme ctností.

Kant se v moderní době domníval, že morálními nás činí rozum (chápaný určitým způsobem). Skutek je správný, jestliže z něj lze odvodit univerzální pravidlo. Neměli bychom lhát, protože pokud by lhali všichni ostatní, nikdo by nám nevěřil a podkopalo by to praktikování komunikace, na níž je lhaní závislé. Nemorálnost je jaksi v rozporu sama se sebou. Rozum nám umožňuje promyslet si cestu k ctnosti.

David Hume a Adam Smith soudili, že rozum sám není s to poskytnout základní motivaci našemu konání. To zajišťují naše city a emoce (Hume je

nazýval „vášněmi“). Mravními nás činí naše schopnost soucitu a porozumění vůči ostatním. Jak napsal Adam Smith v úvodní větě své *Teorie mravních citů*. „Ať již je dovoleno pokládat člověka za jakkoli sobeckého, přesto v jeho přirozenosti evidentně existují určité principy, které způsobují, že je zainteresován na osudu jiných lidí a že jejich štěstí je pro něj nezbytné, i když z něj nemá nic jiného kromě radosti, že je jeho svědkem.“* Ať již tedy prostřednictvím neurovědy nebo biochemie, zrcadlových neuronů či oxytocinu, smysl pro mravnost je nám vlastní.

V souvislosti se všemi těmito teoriemi ovšem vyvstává zcela pochopitelná otázka: je-li mravní chování tak přirozené a samozřejmé – jestliže naše poznání, zvyklosti, charakter, myšlení a emoce všechny směřují k tomu, co je dobré a správné – jak je potom možné, že lidé od nepaměti lžou, podvádějí, loupi, kradou, urážejí, porušují zákony, utlačují, vykořisťují a zabíjejí? Tak zní opačně položená Darwinova otázka. Jsme-li tak dobří, proč jen jsme tak špatní?

Třetím východiskem, náboženským, tato kniha začala. Jak to, že lidé zabíjejí ve jménu Boha života, vedou války ve jménu Boha míru, nenávidí ve jménu Boha lásky a páchají krutosti ve jménu Boha soucitu? Jsme-li obrazem Božím, proč jen tak často ubližujeme jeho dílu, především ostatním lidským bytostem?

* * *

Odpověď v zásadě přišla od samotného Darwina. V knize *O původu člověka* napsal: „Je nade vše pochybnost, že má-li kmen mnoho členů, kteří mají vysoce vyvinutý smysl pro kmenovou pospolitost, věrnost, poslušnost a odvahu a kteří jsou vždy ochotni pomáhat jeden druhému a obětovat se pro společné blaho, pak takový kmen musí převládnout nad většinou ostatních kmenů. Zde se již projevuje přírodní výběr.“**

Jsme tvory společenskými. Své geny předáváme jako jednotlivci, ale přežíváme pouze ve skupinách. Nejde přitom o výlučně lidskou vlastnost. Mravenci, včely a převážná část savců se ve svém prostředí pohybují, opatřují si potravu a žijí ve skupinách. Jednotlivec odloučený od skupiny je v přírodě zpravidla předem odsouzen k smrti. Osamělý jedinec je tím, koho sežere lev.

* Přeložili Hana a Vladimír Rogalewiczovi.

** Přeložili Josef a Zora Wolfovi.

Především v tom tkví evoluční výhoda druhu *Homo sapiens*. Ze všech forem života jsme tou nejefektivnější ve vytváření a udržování skupin. Ze všech tvorů jsme tím nespolečenštějším. Mnozí biologové jsou přesvědčeni, že k rozvoji lidské řeči došlo právě za účelem posílení této naší schopnosti. Rovněž by to zdůvodňovalo pozoruhodnou velikost našeho mozku, který je o celých 300 procent větší než u našich evolučních předchůdců.

Spolupracujeme i soupeříme zároveň. Spolupracujeme proto, abychom soupeřili. Jeden člověk proti lvu neobstojí. Deset nebo sto už možná ano, sestaví-li silný tým. Největším nebezpečím pro tento tým potom již nebude predátor, nýbrž jiná lidská skupina, usilující o tytéž omezené zdroje: potravu, úryt a území. Čím silnější skupina, tím větší má šanci oproti soupeřům. V darwinovském souboji o přežití obstojí ten nejkompaktnější tým, mistrně ovládající koordinaci svých rozličných schopností a úkolů.

Z toho přirozeně vyplývá, že disponujeme dvěma soubory instinktů, jež byly během staletí evolučních dějin třibeny a zdokonalovány. Jeden z těchto souborů – Darwinova „pospolitost, věrnost, poslušnost, odvaha a soucit“ – nás vybízí k altruismu. Pracujeme pro blaho skupiny, neboť od ní se odvíjí naše vlastní přežití. Čím je skupina silnější, tím větší máme šanci přežít a zplodit další generace. Jak řekl Darwin, jde při tom o přirozený výběr.

Druhý soubor instinktů – naše nejzákladnější reakce, jako jsou agresivita, strach, hněv a bojovnost, naše ochota bojovat a přivodit druhým zranění – formuje naše vztahy vůči rivalským skupinám, soupeřícím s námi o tytéž omezené zdroje. Rychlost a razance těchto reakcí jsou životně důležité, máme-li uspět v soutěžní aréně přirozeného výběru.

Jsmo tedy zroven andělé i démoni, andělé pro ty, kdo stojí na naší straně, démoni pro ty, kdo stojí na straně opačné. Vychází to z lidského instinktu – jenž není vlastní pouze člověku – utvářet skupiny. Skupiny zároveň sjednocují i rozdělují. Rozdělují tím, jak sjednocují. Každá skupina předpokládá sloučení většího počtu jednotlivců, kteří dohromady formují kolektivní my. Každé my je však definováno vzhledem k oni, tedy k těm, kdo nejsou jako my. Jedno bez druhého nelze. Inkluze a exkluze kráčeji ruku v ruce.

Odtud tedy pramení jak násilí, tak altruismus. Darwinova otázka je tím zodpovězena. V přežití skupiny hraje altruismus zásadní roli. Horkým tématem uvnitř biologie nadále zůstává, zda přirozený výběr funguje pouze na úrovni jednotlivce, nebo zda existuje i cosi jako skupinový výběr. Není však pochyb o tom, že přežití jednotlivců závisí na ochotě příslušníků

skupiny riskovat a podstupovat oběti pro blaho skupiny jako celku. V tom spočívá biologická funkce toho lepšího v naší přirozenosti.

Totéž platí i opačně a vysvětluje to existenci lidského zla navzdory skutečnosti, že nás rozum či emoce vedou k mravnosti. Ať již náš sklon chovat se vůči ostatním dobře pramení odkudkoli, je omezen na ty, s nimiž sdílíme společnou identitu. Řekové, první filozofové a vědci na světě, pokládali kohokoli, kdo nebyl Řekem, za barbara – slovo, odvozené od zvuku ovčích bečení. Dosah našich mravních zájmů má své hranice. Ať je skupina malá či velká, v praxi, na rozdíl od teorie, jsme náchylní vnímat ty, kdo jsou jiní než my, jako ne plně lidské.

Totéž platí i pro náboženství. Velká světová náboženství pronesla mnoho vznešených výroků o lásce, soucitu, obětavosti a lásce k bližnímu. Tyto ušlechtilé city se ovšem nezřídka vztahovaly pouze na vlastní souvěrce či alespoň potenciální souvěrce. Vůči nevěřícím – příslušníkům jiné víry nebo bezvěrcům, jakož i vůči vlastním souvěrcům, označeným za heretiky – umí být náboženství krutá a nelítostná.

* * *

Náš sklon k násilí vyplývá z toho, že jakožto společenští tvorové utváříme skupiny, abychom soupeřili o zdroje a přežili v prostředí dalších skupin. Na rozdíl od ostatních společenských tvorů si můžeme vůči okolním skupinám zvolit nenásilný způsob interakce, bohužel tak ale příliš často nečiníme. Existuje sice cosi jako vnitroskupinové násilí, to je však povětšinou drženo na uzdě (záleží na kontextu, co se považuje za „vnitroskupinové“ a co za „vněskupinové“: jednotlivé skupiny se mohou štěpit na schismata, sekty, denominace, strany a frakce, které se někdy slučují a jindy se zase navzájem vnímají jako zcela samostatné skupiny). V případě násilí, vedoucího k válce a teroru, se jedná o násilí mezi skupinami, a právě tato okolnost souběžně vyvolává solidaritu a soudržnost uvnitř skupiny a strach, podezřivost a agresivitu vůči skupinám zvnějšku. To, co nás činí tím, čím jsme, onou podivnou směsicí dobra i zla, dosahující mravních výšin i hlubin té největší krutosti, tedy není ani náš sekularismus, ani naše náboženské přesvědčení. Je to naše skupinovitost.

Jestliže jsme však geneticky podmíněni upřednostňovat vlastní přežití před přežitím druhých, co nám tedy umožňuje skupiny vůbec utvářet?

A odkud se potom vzal altruismus? Odpověď k nám přichází ve třech úrovních, navzájem výrazně odlišných.

První rovinu ilustrativně naznačil J. B. S. Haldane, když se ho zeptali, zda by skočil do řeky, aby zachránil svého bratra. Haldane odpověděl: „Ne, ale skočil bych tam pro dva bratry nebo osm bratranců.“ Riskovat vlastní život, abychom někoho jiného zachránili před utonutím, nemůže na první pohled nikdy dávat smysl. Proč kvůli druhým lidem ohrozit existenci vlastního budoucího potomstva? Jak v šedesátých letech blíže objasnili William Hamilton a další, Haldaneovi šlo o to ukázat, že takový čin by dával smysl pokud ti, jež se pokoušíme zachránit, jsou s námi úzce příbuzensky spjati. Se svými sourozenci sdílíme 50 procent genů, s bratranci a sestřenicemi osminu, a tak dále. Záchranou života úzce příbuzných osob bychom tedy stále ještě předávali své geny do budoucnosti. To je logika příbuzenského výběru, a je podмінěna genetickou přízněností.

Intuitivně to dává smysl. Víme, že matrice altruismu se nalézá uvnitř rodiny. Jejím prostřednictvím předáváme své geny příští generaci, v ní spočívá naše největší šance porazit smrtelnost na této straně nebes. Edmund Burke pravil, že „naše veřejné cítění se započíná v našich rodinách“, a Alexis de Tocqueville napsal, že „dokud je naživu rodinné cítění, odpůrce útlaku není nikdy osamocen“. Biologie, morálka a společnost spolu splývají. Morálka začíná v pokrevním příbuzenstvu.

Rozšiřování skupin – od pokrevních příbuzných ke známým, od rodinných příslušníků k přátelům – představovalo až do konce sedmdesátých let minulého století pro evoluční biologii velký problém. Jak by se kterýkoli živočich, o člověku nemluvě, mohl sdružit s dalšími, nepříbuznými živočichy, jestliže víme, že vlastní zájem vždy převáží nad obecným blahem? To bylo výchozím bodem Hobbesova proslulého líčení života v takovém stavu přírody, v němž panuje „trvalý strach a stálé nebezpečí násilné smrti a kde je lidský život samotářský, nuzný, zvířecí a krátký“. Co je s to pozastavit navzájem spolu bojující lidi na dostatečně dlouhou dobu, aby dokázali vytvořit uskupení?

Odpověď na tuto otázku poskytla vynikající práce z konce sedmdesátých a z osmdesátých let minulého století. Bylo v ní užito scénáře s názvem vězňovo dilema, odvozeného z teorie her. Výchozí scénář předpokládá dva zločince, podezřelé se spáchání kriminálního činu, který jim však policie pro nedostatek náležitých důkazů nemůže prokázat. Nejlepší šancí, jak tyto

důkazy získat, je vyslechnout každého z mužů zvlášť a oběma učinit nabídku výměnou za to, že udají toho druhého. To také každý z nich učiní, s tím výsledkem, že oba skončí ve vězení s delším trestem, než by tomu bylo v případě, kdyby oba mlčeli. Jakkoli se to může jevit jako podružná kuriozita, tento výsledek naboural základní premisu, o níž se opírala ekonomie od dob vydání *Bohatství národů* Adama Smitha, a sice že dělba práce v kombinaci s vlastním zájmem jednotlivce produkuje kolektivní zisk. Vězňovo dilema ukazuje, že to platí pouze tehdy, přidáme-li k tomu ještě jednu další ingredienci: důvěru. Oběma obviněným brání v mlčení skutečnost, že ani jeden z nich nemůže důvěřovat tomu druhému, že se zachová stejně.

Matematici ovšem zjistili, že vězňovo dilema končí negativním výsledkem pouze tehdy, hraje-li se jen jednou. Při opakovaném hraní se oba muži nakonec naučí jeden druhému důvěřovat, neboť zjistí, že tím získávají a naopak že ztrácejí, pokud si vzájemně nevěří.

Soutěž o neefektivnější počítačový program, který by obstál v mnohakovém utkání proti neznámým protivníkům, vyhrál v roce 1979 jednoduchý program, sestavený Anatolem Rapaportem, politologem se zájmem o jadernou konfrontaci a někdejší koncertním pianistou. Svůj program nazval „půjčka za oplátku“. Strategické pravidlo tohoto programu znělo: při prvním setkání buď vstřícný a při následných setkáních zopakuj protihráčův poslední krok. Je-li protihráč vstřícný, měl by se chovat stejně, pokud vstřícný není, reaguj podobně. Důležitost mravního principu pro přežití tak byla vůbec poprvé prokázána počítačovou simulací. Ta ukázala zlato obsažené ve zlatém pravidlu. Sdělila nám, že ve světě, v němž vám lidé nejspíš učiní totéž, co jste vy učinili jim, se vyplatí chovat se k druhým tak, jak si přejeme, aby se oni chovali k nám – základní pravidlo většiny kultur.

Darwinovské dilema ohledně toho, jak spolu geneticky nepříbuzní jedinci dokážou spolupracovat za účelem utváření skupin, je tím vyřešeno. Činí-li člověk druhému tak, jak očekává, že bude druhý činit jemu – dělit se o potravu, varovat před hrozícím nebezpečím a podobně –, pak skupina funguje efektivně a přežije. V opačném případě bude dotyčný potrestán odvetnými kroky a případným vyloučením ze skupiny. Biologové toto chování nazývají *recipročním altruismem*. Někteří popírají, že by v tomto případě vůbec šlo o altruismus. Jedná se podle nich o „správně pochopený sebezájem“, neboli to, čemu biskup Butler říkal „chladná sebeláska“. Na terminologii však nezáleží. Jedná se zkrátka o ten nejprostší základ mravního života. Začnete-li

vstřícností a následně aplikujete pravidla reciprocity, pokládáte základ důvěry, na němž se následně mohou utvářet skupiny. K tomu nepotřebujete náboženství. Pochopí to všechna společenská zvířata, neboť ta, která na to neprijdou, nepřežijí.

Předpokládá to ovšem opakovaná přímá setkání tváří v tvář. Mám-li ti právě teď věřit, musím se dokázat rozpomenout, jak ses ke mně zachoval posledně. To předpokládá poměrně rozsáhlou paměť, což vysvětluje, proč zvířata jako například šimpanzi učenliví a šimpanzi bonobo utvářejí malé skupiny. Řeč se podle některých biologů u lidí rozvinula z potřeby lépe koordinovat své činnosti. Rovněž jim ale umožňovala spolu klábosit a tlachat, a předávat si tak informace o tom, komu lze věřit a komu ne. Dokonce jim poskytovala možnost ušetřit jeden druhému „slovní políček“ raději než skutečný fyzický úder, což upevňovalo vzájemné citové vazby.

Geniální biolog Robin Dunbar přišel na to, že u živočišných druhů panuje souvztažnost mezi velikostí mozku a průměrnou velikostí skupin. Na základě toho vypočetl, že u člověka je optimální velikost skupiny 150 lidí. Proto byly první lidské skupiny i po domestikaci zvířat poměrně malé: kmen, vesnice, klan. U větších sdružení se pak jednalo o federace menších skupin.

Jak tedy dospěli lidé k mnohem vyšším koncentracím obyvatelstva? Jak zbudovali města a civilizace? Reciproční altruismus plodí důvěru mezi sousedy, lidmi, kteří se opětovně vidají a znají svůj vzájemný charakter. Zrození města představovalo jiný a podstatně složitější problém: *jak nastolit důvěru mezi vzájemně si cizími osobami?*

* * *

Právě v tomto bodě vystřídala přírodu kultura a zrodilo se náboženství – tedy náboženství ve smyslu organizované společenské struktury se svými mýty, rituály, posvátnými obdobími i místy, chrámy a kněžstvím. Připomínám, že věc posuzujeme z hlediska evolučního, nikoli teologického. Bez ohledu na to, zda náboženství pokládáme za cosi pravdivého či klamného, má očividně adaptivní hodnotu, neboť se objevilo na samém úsvitu civilizace, a od těch dob nepřestalo být ústředním rysem prakticky každé společnosti.

Raná náboženství kolem sebe vytvářela mravní společenství, čímž řešila problém důvěry mezi cizími osobami. Posvěcovala společenský řád. Vštěpo-

vala lidem, že společnost je taková, jaká je, neboť je to vůle bohů a odpovídá to základnímu uspořádání vesmíru. Principiálním tématem raných náboženství na území Mezopotámie a Egypta bylo pnutí mezi kosmem a chaosem, řádem a anarchií, organizovaností a rozkolem. Vesmír se započal v chaosu, v beztvarem oceánu beztvare hmoty, a nebudou-li dodržována pravidla, do chaosu se opět navrátí. Jak to vyjádřil Shakespeare v promluvě Odyssea ve 3. obraze 1. dějství dramatu *Troilus a Kressida*, která je vrcholným výrazem kosmologické myslí:

I samo nebe, planety a zem
mají svůj řád a hierarchii,
proporci, funkci, ústrojnost a smysl.

Na nebi i na zemi panuje řád, a jsou-li jeho pravidla porušena, nastolí se „nesoulad a svár“! Moře zaplaví zemi. Zmizí rozlišení společenského postavení. Zákon vystřídá anarchie. Děti přestanou poslouchat své rodiče. Nakonec zůstane jen právo silnějšího:

Na světě zůstane pak jenom moc
a z moci vzejde chtíč a z chtíče lačnost,
lačnost si odhlasuje zákon vlka
a tenhle vlk, hnán pudem žravosti,
se vrhne na všechno,
až sežere sám sebe.*

Žádný biologický mechanismus není schopen vyprodukovat řád takovýchto rozměrů. Mravenci to dokážou proto, že každý z nich je v rámci své skupiny a funkce klonem druhého. Fungují na principu příbuzenského výběru. Lidé se jeden od druhého liší. Proto je spolupráce mezi nimi tak obtížná a proto se vyznačuje takovou intenzitou, když už k ní jednou dojde. V oněch chvílích se vynořuje cosi nového a typicky lidského. Vypěstované návyky chování přebírají místo evolučně vyvinutých instinktivních pudů. Objevují se první rituály. Socializace se stává fundamentálním prvkem výchovy mladých. Jsou nastolovány společenské role, pravidla, kodexy chování.

* Obě citace z *Troila a Kressidy* přeložil Martin Hilský.

Dochází k přijímání a osvojování si zvyklostí, nezbytných pro zachování skupiny. Člověk je živočich, vytvářející kulturu a pátrající po smyslu věcí. *Z Homo sapiens se tak stává Homo religiosus.*

Takové je alespoň tvrzení skupiny evolučních odborníků, mezi nimi například Davida Sloana Wilsona, Scotta Atrana a Ary Norenzayana. Ti mimo jiné upozorňují na výzkum Richarda Sosis, který studoval 200 komun, založených v 19. století. Komuny poskytují jako dobrý příklad spolupráce lidí bez pokrevního příbuzenství. Sosis zjistil, že po dvaceti letech od svého založení dosud existovalo šest procent z původního počtu sekulárních komun v porovnání s 39 procenty komun náboženských. V následné studii pak Sosis odhalil, že čím má náboženská skupina striktnější pravidla, tím delší je její trvání.² Náboženství formuje a udržuje lidská společenství.

Rovněž napomáhá budovat důvěru. Nicholas Rauh se zabýval společenským životem na ostrově Délos, jenž byl v předkřesťanských dobách střediskem římského námořního obchodu. Co tehdy navodilo vzájemnou důvěru, umožňující obchodování na velké vzdálenosti? Obchodníci formovali náboženská bratrstva a dozírající bohy povolávali za svědky svých ujednání. „Tato božská funkce je tím zdaleka nejspolehlivějším společným jmenovatelem vlastností, s nimiž bylo možné se setkat na řeckých i římských tržištích.“³

Průzkum Gallupova institutu z roku 2007, pořádaný během příprav na americké prezidentské volby v roce 2008, ukázal, že více než 90 procent voličů hodlá hlasovat pro kandidáta z řad katolíků nebo židů, v porovnání s 45 procenty těch, kteří by hlasovali pro ateistu.⁴ Rovněž nebyl tento postoj výlučně americkou záležitostí. V celosvětovém průzkumu 81 zemí, který proběhl v letech 1999–2002, vyjádřily dvě třetiny účastníků svou důvěru v náboženství, polovina důvěrovala vládám svých zemí a třetina politickým stranám.⁵

Připomeňme si, že i liberálně smýšlející John Locke se v 17. století vyslovil proti udělení občanských práv ateistům: „Ti, kteří popírají existenci Boha, nemají být tolerováni vůbec. Sliby, úmluvy a přísahy, jimiž je lidská společnost vázána, nejsou pro ateistu závazné a svaté; když odstraníte Boha, třeba jen v myšlenkách, vše se rozpadne.“⁶ To jistě neznamená, že bychom podobné pocity měli schvalovat, stojí však za to zmínit jejich existenci.

Další odborníci, například Richard Schweder a Jonathan Haidt, poukázali na to, jak bohatý rejstřík náboženské etiky s jejími dimenzemi úcty

k autoritě, loajálnosti a smyslu pro posvátno zajišťuje rozsáhlejší a „hlubší“ mravnost, než jakou nabízejí relativně okleštěné rysy sekulární etiky, založené na férovosti a neublíživání. Nejde o to, že by snad nábožensky věřící lidé byli mravnější než jejich sekulární protějšky, ale spíše o to, že jejich mravnost má obvykle hlubší a bohatší texturu, zajišťující a posilující vazby uvnitř skupiny, na rozdíl od pouhého usměrňování vzájemných styků náhodně interagujících jednotlivců. Haidt to vyjádřil následovně: „Náboženské zvyklosti působí jako pouto, jež spojuje lidi do skupin.“⁷ Mnozí jsou přesvědčeni, že anglické slovo *religion*, latinsky *religio*, pochází z latinského *religare*, „spojovat, vázat“.

Výzkum harvardského politologa Roberta Putnama, publikovaný v knize *American Grace* (Americká milost), jejímž spoluautorem je David Campbell, potvrzuje skutečnost, že právě náboženské komunity ve Spojených státech jsou těmi nejbohatšími rezervoáry společenského kapitálu, vyznačující se ochotou pomoci cizím lidem, přispívat na charitativní účely, a to jak náboženské, tak sekulární, a aktivně se angažovat v dobrovolných sdruženích, místních skupinách a podobně. Putnam se domnívá, že to nesouvisí s náboženským vyznáním jako takovým, ale spíše s přináležením k náboženské komunitě.

Připočteme k tomu demografický výzkum Erica Kaufmanna, o němž již padlo slovo v předchozí kapitole, a sice, že v celém současném světě platí, že čím je skupina religióznější, tím vyšší má porodnost, a pochopíme, jak nesmírný je vliv náboženství na dlouhodobé zachování komunity. Platí to i opačně. Michael Blume poznamenává:

I přes důkladné prozkoumání všech dostupných historických dat a případových studií, sahajících až do období raného Řecka a Indie, jsme nenašli jediný případ jakékoli nenáboženské populace, která by si, byť na pouhé století, udržela vyšší porodnost než dva porody na ženu. Všude tam, kde došlo k rozpadu náboženských společenství, následoval i úpadek demografický.⁸

Náboženství tedy sehrálo a nadále sehrává v existenci velkých uskupení naprosto zásadní úlohu. Poutá lidi emocionálně, behaviorálně, intelektuálně a duchovně do společenství, a tím pádem do širší komunity. Z toho mimochodem vyplývá, že první uceleně formulovaná náboženství byla nedílně

spjata s politikou, což je termín odvozený od slova *polis*, tedy „město“. Náboženství představovalo metafyzické ukotvení společenské struktury a tím i základ politického řádu. Hlava státu skutečně *byla* hlavou náboženství. Král, vladař nebo faraon byl buďto bohem, synem bohů, nebo alespoň vrchním prostředníkem bohů a lidí. Civilizace ještě musela projít převratnou změnou, než se naučila od sebe tyto dvě veličiny oddělovat. Právě zde přišel ke slovu abrahamovský monoteismus, ale tento příběh nás čeká až v jedné z pozdějších kapitol.

* * *

Nyní tedy umíme zodpovědět otázku vztahu náboženství a násilí, stejně jako otázku duální přirozenosti lidských bytostí, schopných konat velké dobro, stejně jako velké zlo. Dobří a zlí jsme ze své lidské podstaty, neboť jsme tvory společenskými a žijeme, přežíváme a nejlépe prospíváme ve skupinách. Uvnitř svých skupin praktikujeme altruismus. Mezi skupinami navzájem užíváme agresi. Náboženství do této rovnice vstupuje pouze z toho důvodu, že se jedná o ten nejmocnější nástroj k vytváření a udržování rozsáhlých lidských uskupení, jaký kdo kdy vymyslel, neboť řeší problém důvěry mezi cizími lidmi.

Násilí nemá s náboženstvím jako takovým nic společného. Souvisí s identitou a se skupinovým životem. V udržování celistvosti skupin je náboženství efektivnějším činitelem než kterákoli jiná síla. Potlačuje vnitroskupinové násilí. Vystupuje proti hrozbě násilí zvenčí. Většina konfliktů a válek s náboženstvím absolutně nesouvisí. Týkají se moci, území a slávy, což jsou všechno věci sekulární, neřkuli profánní. Lze-li však náboženství pro tyto účely naverbovat, pak se tak stane.

Souvisí-li tedy násilí s identitou, proč potom nezrušit identitu? Proč dělit lidstvo na oni a my? Proč nemít jen obyčejné společné lidství? Takové bylo koneckonců utopické očekávání proroků, jako byl například Zacharjáš, který si představoval dobu, kdy „Hospodin bude Králem nad celou zemí; v onen den bude Hospodin jediný a jeho jméno jediné“ (Za 14,9). Svět bez identit by byl světem bez války.

Dějiny poznaly tři velké pokusy o uskutečnění tohoto snu, a je nesmírně důležité, abychom pochopili, proč všechny selhaly. Prvním z nich bylo pavlovské křesťanství. Pavlův slavný výrok zněl: „Není už rozdíl mezi židem

a pohanem, otrokem a svobodným, mužem a ženou“ (Ga 3,28). Historicky je křesťanství nejúspěšnějším pokusem obrátit celý svět na jedinou víru. Ke křesťanství se dnes hlásí třetina světové populace. Národy však existovat nepřestaly. Stejně tak monoteistická náboženství. Zrodil se další monoteismus, islám, s toutéž aspirací získat si svět pro svůj vlastní způsob chápání Boží vůle. Uvnitř samotného křesťanství zavládl rozkol, nejprve mezi západním a východním křesťanstvím, posléze mezi katolíky a protestanty. Islám se pro změnu rozdělil na proud sunnitský a šiitský. Důsledkem byla nekončící válka. Proběhly křížové výpravy, džihády, svaté války a občanský zápas. Z toho nabyli někteří lidé dojmu, že náboženství není lékem proti násilí, nýbrž že je naopak ještě vyhrocuje.

Druhým pokusem bylo v 18. století evropské osvícenství. Po pustošivé sérii náboženských válek zavládlo mezi evropskými intelektuály upřímné přesvědčení, že rozdíly, způsobené vírou a dogmaty, lze překonat univerzálními pravdami, vycházejícími z rozumu, filozofie a vědy. Kant přišel se sekulárním ekvivalentem myšlenky, že všichni jsme stvořeni k obrazu Božímu. Řekl: „Chovejte se k druhým jako k cílům, nejen jako k prostředkům.“ Oživil také Izajášův prorocký sen a proměnil jej v sekulární program „věčného míru“ (1795). Nejslavnějším výrazem tohoto programu se stala poslední věta Beethovenovy *Deváté symfonie*, na slova Schillerovy básně Óda na radost, se svou vizí doby, kdy „všichni lidé budou bratry“.

Ani tento pokus však neměl dlouhého trvání. Věk rozumu vystřídal romantismus a návrat pradávných bohů národa a rasy. V průběhu 19. a 20. století se vynořily tři náhražky náboženství, které se měly stát základem nových identit. Jednou z nich byl národní stát. Druhou byl ideologický systém. Tou třetí byla rasa. První způsobila dvě světové války, druhá dala vzniknout stalinistickému Sovětskému svazu, gulagům a KGB a třetí vedla k holokaustu. Dohromady mají tyto tři náhražky náboženství na svědomí přes sto milionů lidských životů. Tvrdí-li kdo ještě, že zrušení náboženství přinese mír, pak po této zkušenosti nemůže být brán vážně.

První dva pokusy byly univerzalistické: univerzální náboženství či univerzální kultura. Třetí pokus, v němž žijeme poslední půlstoletí, je jejich opakem. Snaží se naprosto eliminovat identitu úplným zrušením skupin, jejichž místo na trůně zaujal jednotlivec. Současný západní svět je tou nejindividualističtější érou všech dob. V etické oblasti je jeho ústřední hodnotou autonomie; v politice jsou to práva jednotlivce; v kultuře

postmodernismus; a v náboženství „spiritualita“. Jeho idolem je vlastní já, jeho ikonou je „selfie“, a jeho operačním systémem volný trh a postideologický, manažerský liberálně demokratický stát. Místo národních identit teď máme globální kosmopolitismus. Místo společenství je tu *flash mob*.^{*} Z poutníků jsme se stali turisty. Nevíme již, kým jsme, ani proč.

Podobný civilizační řád tu dosud ještě nebyl a lze mu porozumět pouze ve světle traumatického selhání tří předchozích náhražek náboženství: nacionalismu, komunismu a rasy. V současnosti zažíváme nespokojenost individualismu, jíž jsme svědky od sedmdesátých let minulého století. Identita je zpět. Dřívější kmeny se vrátily a bojují mezi sebou s dosud nepoznanou zuřivostí. Dávné zdroje konfliktu, náboženství a etnická příslušnost, si na svůj vrub připisují nové oběti. Antimoderní radikálové pochopili, že mohou využívat výdobytky moderního věku, aniž by přitom museli projít procesem, jenž je vyprodukoval, a sice westernizací. Energie Západu je mezitím oslabována rozkladem právě těch věcí, jimž náboženství kdysi dodávalo životní náboj: manželství, rodiny, společenství, sdíleného mravního kodexu, schopnosti odložit potřebu okamžitého pudového uspokojení, smlouvy spojující bohaté i chudé poutem vzájemné odpovědnosti a způsobu vidění světa, z něhož vyrostla společenská ctnost jménem naděje.

Lidský sklon vytvářet skupiny, v jejichž formování je náboženství tím nejefektivnějším činitelem, je zdrojem násilí a války. Alternativa tohoto nastavení – lidstvo bez skupin či identit – je však nemožná, neboť by byla nesnesitelná. Nejzřetelněji si to uvědomil francouzský myslitel, sociolog Émile Durkheim. V roce 1897 vydal porozuhodnou knihu s názvem *Sebevražda*. Intuitivně bychom řekli, že volba, zda „být, či nebýt“, je tím nejosobnějším ze všech rozhodnutí. V každém směru souvisí s naší myslí a momentálním rozpoložením a jen velmi málo s vnějším světem.

Durkheim tvrdil opak. Pravil, že ve společnosti, procházející *anomií* – ztrátou společného mravního kodexu –, vzroste počet sebevražd. Absence veřejného mínění a kolektivní mravní identity je pro nás nesnesitelná.

* Blesková zábavná akce, při níž se náhle vyskytne více lidí, spojených jistou společnou myšlenkou (stejně oblečení, chování apod.), v předem určený čas na předem určeném místě. *Webster's New Millennium Dictionary of English* definuje *flash mob* jako „skupinu lidí, kteří se organizují na internetu a rychle se shromažďují na veřejných místech, udělají něco bizarního a zase zmizí“, pozn. překl.

Zranitelnější jedinci tváří v tvář této vyhlídce zvolí raději smrt než život. Ačkoli to Durkheim nemohl předvídat, v dnešní době se můžeme setkat s alternativou tohoto postoje. Proto se zdánlivě normální, vzdělaní a adaptovaní lidé, s profesní dráhou i rodinným životem před sebou, stávají džihádisty a sebevraždnými atentátníky, kteří volí raději smrt.

Rozsáhlý výzkum, který následoval po událostech 11. září 2001, ukazuje, že většina džihádistů a sebevraždných atentátníků nejsou lidé, hnaní bídou či sociálním vyloučením. Nemají zřetelně rozpoznatelný psychologický profil. Nejsou to psychopaté, ani je nežene náboženský extremismus jako takový. Mnozí z nich postrádají náboženské vzdělání. V dětství neprošli madrasami. Někteří z nich vědí o islámu jen velmi málo.

Trpí-li tito lidé vůbec něčím, pak je to tím, co vnímají jako prázdnotu, nesmyslnost, materialismus a narcismus současného Západu a zkorumpovanost sekulárních režimů islámského světa. Jak poznamenal Eric Hoffer v knize *The True Believer* (Pravověrný) z roku 1951 a jak ukázal Scott Atran ve své studii sebevraždných atentátníků *Talking to the Enemy* (Hovory s nepřítelem), jednotlivci se přidávají k radikálním hnutím, aby tak zmírnili svůj pocit izolace v anonymím davu a stali se, třeba jen nakrátko, součástí nadšené komunity, usilující o cosi většího, než je naše vlastní já.⁹ Motivují je upřímné ideály. Pociťují utrpení, bolest a ponížení svých souvěrců. Jsou odhodláni zasvětit svůj život, případně ho i obětovat, aby pomohli učinit konec domnělé nespravedlnosti světa a uctili památku těch, v nichž spatřují její oběti. Michael Ignatieff v knize *The Warrior's Honor* (Čest bojovníka), kterou napsal v reakci na balkánský konflikt, píše: „Politický teror je tak houževnatý, neboť jde o etickou praxi. Je to kult mrtvých, strašlivý a absolutní výraz úcty.“¹⁰ Svatí bojovníci jsou altruisté a to, co páchají, je altruistické zlo.

V této kapitole jsme mohli vidět, jak vlivem altruismu podstupujeme oběti kvůli své skupině a zároveň se dopouštíme násilí vůči tomu, co podle našeho mínění skupinu ohrožuje. Dobro a zlo, altruismus a agrese, mír a násilí, láska a nenávisť se rodí společně, coby dvojí důsledek naší potřeby definovat se jako „my“, vymezující se proti „oni“. Čeká nás však ještě notný kus cesty. Samotná identita totiž ještě nestačí k tomu, aby dobří lidé páchali skutečně zlé skutky, k tomu je zapotřebí ještě něco jiného.